

El cercle lul·lià de València:
Alonso de Proaza i Joan Bonllavi

Els primers vents que revitalitzen l'estructura feudal medieval, juntament amb els regnats de Ferran I (1412-16) i d'Alfons el Magnànim (1416-58) coincideixen, tant a la Corona d'Aragó com a Itàlia, amb un període en el qual totes les ciències arribaran al cim, tot i evolucionant cap als *studia humanitatis* i l'Humanisme en majúscules¹. Anotat l'estat de la qüestió, podem observar un cert caràcter d'obertura i una incipient tolerància intel·lectual que inspirarà, amb el transcurs del segle, al renaixement cultural tan conegut per tothom. Hem de tenir present que aquest període —que podríem anomenar tranquil·lament prerenaixement o prehumanisme— és el factor que engendrarà el pensament del món occidental fins a l'època. En aquest ordre de coses, la figura del beat Ramon Llull s'erigirà en tots els cenacles intel·lectuals d'Europa. Seguint Miquel Batllori, «Ramon Llull és un dels poquíssims escriptors catalans medievals que continuen interessant tota l'època moderna: des dels primers orígens del Renaixement, per tot el segle Barroc, fins al Neoclassicisme il·luminista del segle XVIII»².

Com sabem, el segle XIV serà el paradigma lul·lista per excel·lència, malgrat que en aquesta època, encara sotmesa a la doctrina medievalitzant i

¹ Respecte al lul·lisme i al prerenaixement, remeto calorosament el lector a Eusebi Colomer: *De la Edad Media al Renacimiento. Ramón Llull, Nicolás de Cusa, Juan Pico della Mirandola*, Barcelona: Editorial Herder, 1975; J. F. d'Amico: *Theory and Practice in Renaissance Textual Criticism. Beatus Rhenanus Between Conjecture and History*, Berkeley-Los Angeles: University of California, 1988; F. Gadea: «Renaixement i filologia en vulgar als Països Catalans (1500-1570)», dins: *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, vol. II, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989; Miquel Batllori: «Cenacles lul·lians i cenacles erasmistes a la Barcelona del renaixement», dins: *Temas de varia historia*, Barcelona: Suplementos Anthropos, 1990; Miquel Batllori: «El lul·lisme del Renaixement», dins: íd.: *Ramon Llull i el lul·lisme*, València: Tres i Quatre, 1993, 337-359. D'altra banda, «podemos contemplar la historia del humanismo como historia de la alta filología, para unas docenas de especialistas, o, bien de otro modo, como historia de la 'enseñanza básica', poco menos que para las masas; como sólida escuela de pensamiento o como comportamiento superficial y hasta frívolo mimetismo [...]» (Francisco Rico: *El sueño del humanismo. De Petrarca a Erasmo*, Madrid: Alianza Universidad, 1997, 12).

² Miquel Batllori, dins: *Ramon Llull i el lul·lisme*, op. cit., 337.

en l'ortodòxia cristiana més rigorosa i intransigent, el lul·lisme hi tindrà un elevat nombre de detractors³. La polèmica més aspra es produirà de la mà de Fra Nicolau Eymerich (1320-1399), dominic que va obtenir una butlla condemnatòria datada a Avinyó el 25 de gener de 1376 pel Papa Gregori XI (1370-1378), i que va compondre una sèrie d'escrits antilul·lians dirigits, principalment, contra els heretges lul·listes que residien en el regne de València. En efecte, podem apuntar (i no desaproveitem el tret) que un dels motius fonamentals que extremen la controvèrsia entre els seguidors de Llull i els seus detractors és degut a les diferències doctrinals en el si de la mateixa Església. Certament, la relació del lul·lisme amb els dos ordes eclesiàstics més importants del moment és, des del meu punt de vista, decisiva, essent capital l'enfrontament entre dominics i franciscans pel que fa a la jurisprudència del Sant Ofici⁴.

La figura d'Alfons el Magnànim serà un dels factors determinants de la pervivència de la doctrina lul·liana i de la supervivència del cercle format a Barcelona⁵. D'altra banda, el lul·lisme que perviu en la Península italiana es convertirà en punt de partida pels cenacles lul·lians hispànics i, juntament

amb el moviment francès, es produirà una retroalimentació entre tots aquests seguidors de la filosofia del polígraf mallorquí⁶. Immersos en aquest panorama, ens apropem a un segle XIV que gaudirà d'un lul·lisme establert dins d'una Europa que emergeix culturalment.

Dessota d'aquesta fortuna, l'humanista Alonso de Proaza (1445-1519) s'alça amb rellevància en la formació del cercle lul·lià a València i en l'assentament del lul·lisme en la Península Ibèrica.⁷ La relació d'aquest personatge amb els ambients intel·lectuals del moment esdevé manifesta a través de la seva producció editorial i, tal com va afirmar Marcelino Menéndez y Pelayo, pel fet de ser un «humanista trashumante»⁸. Per això, i pel que sabem gràcies a les edicions en què col·laborà Proaza, adés com a simple subaltern, adés com a editor excels, comprovem com el nostre *homo universalis* va recórrer els punts cardinals de la doctrina prehumanista⁹. El 1506 tenim notícies d'Alonso de Proaza en relació a una impressió de l'*Ar*

³ D'aquesta manera, el lul·lisme florirà a França (J. N. Hillgarth: *Ramon Llull and Lullism in Fourteenth Century France*, Oxford: Clarendon Press, 1971; E. F. jr. Rice: «Jacques Lefèvre d'Étaples and the medieval Christian mystics», dins: *Florilegium Historiale. Essays presented to Wallace K. Ferguson*, ed. J. G. Rowe i W. H. Stockdale, Toronto: University of Toronto, 1971, 89-124), la península itàlica (Miquel Batllori: «El lul·lisme a Itàlia. Esbós de síntesi», dins: id: *Ramon Llull i el lul·lisme*, op. cit., 221-335) i en els cenacles catalans dels que parlarem tot seguit.

⁴ Quant a aquesta apreciació, les paraules de Lola Badia i d'Anthony Bonner ratifiquen aquesta idea de disconformitat: «L'altre problema de l'excentricitat literal de la tradició lul·liana és que, després d'un bon començament (deixebles intel·ligents i influents a París, i seguidors i fons de llibres a Mallorca, Gènova i altres llocs), aviat es va barrejar amb una excentricitat en el sentit més usual de la paraula, que va cridar l'atenció de la Inquisició (i dels estaments oficials de la Universitat de París), i va fer que, a part d'uns centres d'estudi a la Corona d'Aragó i al nord d'Itàlia, durant gran part dels segles XIV i XV el lul·lisme fos un moviment perseguit i en certa manera 'contracultural'. Una part d'aquesta excentricitat va ser deguda a l'adopció de la bandera lul·lística per grups semilais que proclamaven un franciscanisme exaltat condemnat per l'Església [...]» (Anthony Bonner i Lola Badia: *Ramon Llull: Vida, pensament i obra literària*, Barcelona: Editorial Empúries, 1988, 164).

⁵ En referència a la figura d'Alfons el Magnànim i el cenacle lul·lià barceloní, hem de recordar els privilegis que foren atorgats pel monarca el 1425, des de Saragossa, a Antoni Sedacer i a Joan Lleuger per tal de poder editar les obres lul·lianes. D'aquesta escola de la Barcelona trecentista, emergiran Pere-Joan Llobet, fundador de l'escola mallorquina, i Joan Bolons i Fra Joan Ros, que es dirigiran cap a Bolònia, Venècia i Pàdua.

⁶ Quant a la filosofia lul·liana, remeto calorosament el lector a l'obra dels germans T. i J. Carreras Artau: *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, 2 vols., Madrid, 1939-1943.

⁷ Sobre la figura de l'humanista Alonso de Proaza remeto el lector a la imprescindible obra de Marcelino Menéndez y Pelayo: *Orígenes de la novela*, Santander, 1943, vol. III, 227-230; D. W. McPheeters: *El humanista español Alonso de Proaza*, València: Castalia, 1961, i Jordi Pardo Pastor: «Alonso de Proaza, 'homo litterarum, corrector et excelsus editor'», dins: *Convenit Internacional/Convenit Selecta 3* (2000), <http://www.hottopos.com/convenit3/index.htm>.

⁸ Marcelino Menéndez y Pelayo: op. cit., 232.

⁹ Alonso de Proaza va estudiar a Salamanca, va preparar l'edició de *La Celestina* impresa en els tallers de Pedro Hagenbach, impressor d'origen alemany, el 1500, les edicions valencianes de 1514 i 1518 en els tallers de Juan Joffre, i per aquestes èpoques l'edició de les *Sergas de Esplandián*, molt difícil de datar. Així mateix, a banda de les edicions lul·lianes, també va poder participar en l'edició salmantina (1500) de la *Comèdia* i en la edició prínceps de la *Tragicomèdia*. D'altra banda, Menéndez y Pelayo, en la seva obra ja citada, afirma que és possible que Proaza escrigués les comèdies *Thebayda*, *Hipòlita* i *Serafina*, refundicions de l'obra de Fernando de Rojas. Quant a aquesta dicotomia sobre les edicions celestinesques i les seves refundicions, podem trobar arguments de prou pes a: Menéndez y Pelayo: op. cit., vol. III, 227; F. Vindel: *El arte tipográfico en España durante el siglo XIV*, Madrid, 1946, vol. IV, 207; C. Penney: *The book called Celestina*, Nova York: The Hispanic Society of America, 1954, 15-16; D. W. McPheeters: op. cit., 180-184; Patrizia Bottà: «El texto de la *Celestina* en la edición de Valencia 1514», dins: *Tragicomèdia de Calisto y Melibea (Valencia, Juan Joffre, 1514). Estudios y edición paleográfica*, València: Institut Alfons el Magnànim, 1999, 17-29; John O'Neill: *Celestina 1499-1999. a Checklist of Editions, Translations, and Adaptations in the Library of The Hispanic Society of America*, Nova York: HAS, 1999. D'altra banda, aquesta bibliografia pot orientar-nos dins la concepció del món editorial en el que el mateix Proaza es trobava [cf. nota 12].

metaphysicalis que realitzava Jaume Janer, mestre de l'escola lul·liana de Barcelona i monjo cistercenc de Santes Creus, i en la qual Proaza, neòfit en la doctrina del beat, col·laborava amb uns poemes llatins¹⁰. La publicació d'aquesta obra de Ramon Llull representa la florida del lul·lisme en la ciutat de València, amb Alonso de Proaza a la capçalera. Aquesta edició, impresa en els tallers de Leonardo Hutz¹¹ contindrà, a banda de la poesia llatina de Proaza, una epístola de Janer dedicada a Bartolomeo Gentile —datada onze mesos abans de la impressió del llibre— i el «Privilegium» atorgat per Ferran el Catòlic a Sevilla al mestre Janer per tal d'ensenyar la doctrina lul·liana, junt amb la menció que Janer va tenir la mateixa aprovació per part del Papa Innocenci I (1484)¹².

L'*Ars metaphysicallia* serà l'inici de l'aparició del lul·lisme a València. Durant els propers anys, Proaza es dedicarà a l'activitat intel·lectual en la

¹⁰ Entre la matèria que Proaza inclou en l'*Ars metaphysicallis*, trobem uns versos laudatoris a la figura de Llull (*Carmen endecasillabum in laudem Raymundi Lullii*), uns versos dirigits al lector (Alphonsus de Proaza *ad lectorem*), junt amb diverses referències en prosa a la figura del seu mestre Jaume Janer o a Bartolomeo Gentile. La inclusió d'aquests versos és inexplicable i, com diu McPheeters, potser «surgió un problema tipogràfic cuando se acabó de imprimir el texto mismo de la obra, porque sobaban todavía bastantes apuntes para los márgenes de varias hojas» (D. W. McPheeters: *op. cit.*, 126). Així, aquests versos, de la mateixa manera que els «versos acrósticos de *La Celestina*», responen a una estratègia de l'impressor. D'altra banda, és destacable que aquesta impressió de l'*Ars metaphysicallis* del mestre Janer fos la primera que li va donar el títol de màrtir a Ramon Llull.

¹¹ Leonardo Hutz fou un impressor alemany força reconegut a l'època, i en els seus primers temptejos va treballar amb Jorge Coci el qual, al setembre de l'any 1499, va signar un *Breviari* de l'Ordre dels Jerònims amb en Leonardo Hutz y Lope Appentegger (nebot d'en Pablo Hurus), tots ells d'origen alemany (cf. Colin Clair: *Historia de la Imprenta en Europa*, Madrid: Ollero & Ramos, 1998, 254). Estigué associat amb Pedro Hagenbach, imprimint a València, a càrrec de Jacobo de Vila, el quadern de *Furs nous fets per lo cri | stianissim e molt alt senyor | Rey don Ferrando rey de Castilla e | de arago e de València* (1493). A partir de l'any 1500, no tenim notícies positives d'en Leonardo Hutz; el que ens ha fet pensar que podria ésser el mateix que amb el nom de *Leonardo Alemán* va imprimir, a Salamanca, associat amb en *Lopus Sanx de Navarra* (cf. José Enrique Serrano y Morales: *Diccionario de las imprentas en València*, València, 1898, 222).

¹² Crec *conditio sine qua non* citar certa bibliografia, malgrat que no amb la finalitat d'ésser exhaustiva, sobre la impremta i, en particular, sobre l'art tipogràfic en la Península Ibèrica: Pierce Butler: *The Origin of Printing in Europe*, Chicago, 1940; Geoffrey Dowding: *An Introduction to the History of Printing Types*, Londres, 1961; Francisco Vindel: *El origen de la imprenta en España*, Madrid, 1935; J. Madurell i J. Rubió: *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona*, Barcelona, 1955; Pedro Bohigas: *El libro español*, Barcelona, 1962; F. J. Norton: *Printing in Spain, 1501-1520*, Cambridge: University of Cambridge, 1966.

ciutat levantina, essent nomenat, el 1507, catedràtic de Retòrica a la Universitat de València. Aquesta activitat docent es veurà compaginada amb la passió per la doctrina lul·liana i les edicions que realitzarà fins a la data de 1515. La següent impressió de les obres del beat Ramon Llull és la *Disputatio Raymundi Christiani et Hamar Sarraceni* (1510), en la qual s'inclouen els *Disputatio quinque hominum sapientium*, *Liber de accidente et substantia* i *Liber de demonstratione per aequiparantiam*, una carta-pròleg dirigida a Bartolomeo Gentile (personatge que pagà la present edició i l'*Ars metaphysicallis*), essent conclosa en els tallers de Juan Joffre¹³. Aquesta edició serà vital per a la doctrina lul·liana, atès que en ella s'imprimirà la «Sententia definitiva», que funcionarà com una mena de manifest a favor de la doctrina de Ramon Llull i que aboleix la butlla d'Eymerich. A més, aquesta edició té una altra particularitat a destacar: Alonso de Proaza apareix com un defensor aferrissat del mestratge de Llull amb la impressió d'una disposició feta davant del Vicari General, Francisco Soler, canonge de València, per tal de poder estampar la «Sententia definitiva» tot i aprovant-se en els arxius locals de l'Església. El text al qual faig referència diu així:

Coram vobis admodum Reuerendo domino Francisco Soler decretorum doctore Decano et Canonico llerdensi vicario et officiali generali ecclesie valentiae constitutus personaliter ego Alphonsus de prohaza sacerdotum minimus in artibus bachalarius et Reverendissimi D. Guillelmi Raymundi de Moncada episcopi Tyrasonensis secretarius dico et propono [...]»¹⁴

Gràcies a aquesta tasca de l'humanista Alonso de Proaza, la butlla tramesa per Gregori XI, a propòsit de la influència d'Eymerich i els seus escrits, resta anul·lada i perduda en la immensitat dels caràcters tipogràfics. Un altre dels motius per els quals esdevé la publicació de la «Sententia definitiva» i els esforços que maldà Proaza per a enaltir i, essencialment, per a 'legalitzar' la doctrina lul·liana davant l'Església, es remet al parany de Fra Guillem Caselles, un altre dels dominics antilul·lians intransigents, que havia publicat el *Directorium inquisitorium* d'Eymerich a Barcelona (1503) amb la intenció de destruir el lul·lisme de l'escola del mestre Janer i la

¹³ «Uno de los principales impresores de Valencia durante el primer cuarto de siglo fue Juan Joffre, que era natural de Biançon. Comenzó a imprimir en Valencia en 1502 y su última obra conocida lleva fecha del 22 de marzo de 1530. Se especializó en libros de carácter local, a menudo en lengua vulgar de Valencia.» (Colin Clair: *op. cit.*, 248). Respecte a això, faig notar que Juan Joffre fou l'editor de la *Tragicomedia de Calisto y Melibea* de València 1514, en què Alonso de Proaza actuà com a corrector de la impressió.

¹⁴ Ramon Llull: *Disputatio Raymundi Christiani et Hamar Sarraceni*, València, 1510, fols. fiv-fiiir.

figura que en aquests moments –principis del segle XVI– personificava la doctrina de Llull a Mallorca: Pere Daguí¹⁵.

El 1512 apareix una nova impressió de les obres lul·lianes amb Alonso de Proaza com a editor i corrector. El *Liber de Logica Nova* conté, a més a més, els *Liber de ascensu et descensu intellectus* i *Liber correlativorum innatorum*. Semblantment, en aquesta edició proaziana, el nostre insigne humanista inclourà una carta, la *Joanni Bonlavi Epistola*, dirigida al seu deixeble amb l'objectiu que abandoni el que està fent i es dediqui a fons a la doctrina del beat Ramon Llull. Ens trobem davant d'una mena de *captatio benevolentiae* dirigida tant al destinatari de la lletra com a tot aquell qui llegeixi el text, i que té com a finalitat darrera la de captar adeptes al moviment doctrinal lul·lià: «tots els que vulguin convertir-se a la doctrina de Raimon que llegeixin, interpretin, i –per al bé públic– difonguin les seves obres»¹⁶. Igualment, el *Liber de ascensu et descensu intellectus* acaba amb una carta a Juan Martín Figueroa¹⁷, on Proaza repeteix *grosso modo* el mateix que en l'epístola dirigida al seu deixeble Joan Bonllavi (†1526) sobre la quantitat d'errades que poden trobar-se en els manuscrits lul·lians. El 1515 s'estamparà l'*Ars inventiva veritatis. Tabula generalis. Commentum in easdem ipsius Raymundi Lully*, amb un catàleg de Proaza sobre les obres lul·lianes que ell coneix i el lloc en què varen ésser impreses. Aquesta impressió no deixa de ser un treball editorial excepcional per part de l'humanista Proaza, atès que es tracta d'una traducció al llatí de la *Taula general* i de l'*Art de fer e soldre questions*.

Amb l'*Ars inventiva veritatis* estem davant d'una col·laboració de dos dels cenacles lul·lians que s'han introduït dins la història del lul·lisme hispànic com els més importants del moment: el de València, amb Alonso de Proaza com la figura més representativa, i el de la Universitat d'Alcalà, amb

¹⁵ Fra Guillem Caselles, membre dels dominicans d'Aragó que s'oposaven als lul·listes, el 1483 anà a Roma per obtenir del Papa ajuda per a la doctrina tomista; tornà a Palma de Mallorca i atacà al mestre Daguí, encara que Caselles sortí mal parat i fou destituït del seu càrrec i desterrat a Barcelona. Com a venjança, de caire molt subtil, imprimí el *Directorium inquisitorium*. Vegeu Miquel Batllori: «Al margen de un incunabile luliano», dins: *Razón y Fe* 35 (1935), 443-450.

¹⁶ Ramon Llull: *Liber de Logica Nova*, València, 1512, fol. 1v.

¹⁷ Juan Martín Figueroa fou doctor en Sagrada Teologia, canonge de la Catedral valenciana i, per decret reial, gran *disputator* en el problema de convertir els moros al cristianisme. Martín Figueroa va deixar un manuscrit, *Lumbre de la Fe contra la Secta Mahometana*, i fou el depositari dels manuscrits lul·lians que parlaven en contra dels jueus i els moros després que Gabriel Bellviure fundés la càtedra de filosofia lul·liana a la Universitat de València.

el Cardenal Jiménez de Cisneros i Nicolás de Pax¹⁸. Així, el resultat final d'aquesta edició serà producte de la concurrència editorial de Proaza i de Pax, encara que com diuen Rogent i Duran, «els versos d'endressa que encapçalen l'edició, i el capell cardenalici que precedeix la portada, provenen de la intervenció que hi tingué el Pax. Malgrat això, el mèrit de l'edició cal reconèixer que correspon a Proaza»¹⁹. Alonso de Proaza dedicarà l'edició al seu bon amic Cisneros, que el 1513 enviava una carta al cercle lul·lià de Palma de Mallorca on atorgava una total confiança al batxiller Proaza en tot allò relatiu al trasllat de títols i privilegis del doctor Il·luminadíssim:

El secretario Alonso de Proaza me embió su carta, y el traslado de los títulos y privilegios de aquella doctrina del Maestro Ramón Llull, Doctor Iluminadísimo, y he avido mui grande plazer de verlos, y de todo lo que sobre esto me escriben; porque de verdad yo tengo mucha afición a todas sus obras, porque son de mucha doctrina y provecho; y assí crean que en todo quanto yo pudiere las tengo de favorecer y trabajar cómo se publique y se lea por todos los estudios [...] Y porque al bachiller Proaza escribo más largo sobre todo, no digo aquí de remitirme a lo que él de mi parte les escriviera: yo les ruego que le den entera fe. De Alcalá, a 8 de octubre de 1513.²⁰

El 1517 Proaza serà destituït de la seva càtedra de Retòrica, desapareixent irremeiablement per a nosaltres. Si tenim en compte la seva clerecia (*sacerdotum minimus*) i el parentiu amb Guillem Ramon de Moncada, bisbe de Tarazona, podem aventurar un Alonso de Proaza finançant els seus dies enclaustrat en un convent estudiant els preceptes del beat *Raymundi Lully* o bé llegint el seu admirat Juan de Mena.

¹⁸ La figura de Nicolás de Pax es relaciona amb el lul·lisme, a banda de per les seves edicions realitzades en la Universitat d'Alcalà sota la direcció de Cisneros, per una biografia del beat Llull, inclosa en el tractat *De Anima rationali* imprès el 1519. Aquesta és una biografia mesclada amb observacions apologetiques sobre la doctrina lul·liana, i té més estil polèmic que no pas narratiu.

¹⁹ E. Rogent i E. Duran: *Bibliografía de las impresiones lul·lianes*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1927, 52.

²⁰ Aquesta epístola, com indica Menéndez y Pelayo, és extreta del llibre de *Cartas missivas* de l'Arxiu Municipal de Mallorca i arxivada en el procés de beatificació de l'any 1612. Segons McPheeters, qui en el seu llibre citat rescric la suposada carta de Cisneros als lul·listes mallorquins, «Cisneros trajo el mallorquín Nicolás de Pax a Alcalá, donde editó varias obras lulianas y sirvió de intermediario entre Proaza y el privado español» (McPheeters: *op. cit.*, 161). Crec que la figura de Proaza és més important del que sembla en referència a quines edicions s'imprimien i a on es devien fer aquestes impressions. Hem de recordar que estem davant d'un grup d'intel·lectuals que pertanyen a l'Església i que són una mica menystinguts pel fet de pertànyer al sector franciscà i per estudiar la doctrina de Ramon Llull. Es forma, doncs, un grup endogàmic tancat.

Desaparegut Proaza d'escena, el ja esmentat Fra Joan Bonllavi²¹ imprimirà el 1521 el *Blanquerna* de Llull, traduït al valencià, obra impresa novament en els tallers de Juan Joffre. Aquest volum també inclourà el *Llibre de Oracions y Contemplacions*, tal i com s'indica en l'acostumat *incipit* de la portada. La iniciativa editorial de Bonllavi ha de qualificar-se de 'genialitat', atès que constitueix la primera traducció d'una obra de Ramon Llull a la llengua valenciana. Del primer editor del *Blanquerna* en sabem més aviat poc i disposem, sobretot, de certa informació que ell mateix va voler deixar a la posteritat en la «Epístola Proemial» i en la dedicatòria al *Llibre de Oracions y Contemplacions*. En realitat, Joan Bonllavi es deia Malbech, nom que bé podem suposar d'origen flamenc i sembla que, seguint els corrents humanístics de l'època, el canvià pel de Bonllavi. Com diu ell mateix en l'epístola esmentada, era natural de Rocafort de Queralt, un poble de la Conca del Barberà, situat en l'arquebisbat de Tarragona. Bonllavi fou batxiller en arts, com el mateix Proaza, i cal suposar que va estudiar a la Universitat de València essent, potser, alumne del Proaza catedràtic de Retòrica. Tanmateix, el que sí que és segur, tal i com hem pogut comprovar gràcies a la *Joanni Bonllavii Epistola*, és que va comptar-se entre els seus deixebles. Sabem també que Bonllavi va exercir l'ensenyament en el centre dels Estudis Generals de València, impartint classes de Retòrica i de Poètica, essent probable que seguís els seus estudis en la ciutat llevantina, i que s'ordenés en el si del franciscanisme (¿lul·lista?) del mateix lloc. Serà a València, i gràcies a les admonicions del seu mestre Alonso de Proaza i, probablement, del propi Jaume Janer, que Bonllavi s'introduirà en el cercle lul·lista valencià. Bonllavi mantindrà estretes relacions amb l'escola de Barcelona, com es demostra arrel de la seva estada en la ciutat comtal.

La relació de Bonllavi amb el cenacle lul·lista valencià és el complement perfecte a la doctrina editorial que Proaza infonia a les seves edicions de la «opera latina» lul·liana. Com bé podem copsar en l'*incipit* que figura a la portada, Joan Bonllavi fou l'editor d'un *Blanquerna* «traduït y corregit a

²¹ Sobre la figura del deixeble d'Alonso de Proaza, Joan Bonllavi, vegeu els treballs de Rogent i Duran: *op. cit.*, 69-70; R. Guilleumas i J. M^e. Madurell: «La biblioteca de Joan Bonllavi», dins: *Revista valenciana de filologia* 4 (1954); Jordi Rubió i Balaguer: *Documentos para la historia de la imprenta y la librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1955, 81, 99, 468, 630, 631, 672, 674-676, 713; Beatrice Schmid: *Les «traduccions valencianes» de Blanquerna (València 1521) i de la Scala dei (Barcelona 1523). Estudi lingüístic*, Barcelona: Curial, 1988; Albert Soler: «Joan Bonllavi, Lul·lista i editor eximí», dins: *Estudis de llengua i literatura catalanes / XXXI. Miscel·lània Germà Colón*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

ranovament dels primers originals y estampat en llengua Valenciana», fet que ens mena a pensar en un Bonllavi editor i copartícep del text imprès. Dit amb altres mots: la indicació sobre «els primers originals» ens fa pensar en una edició en la qual s'han esmenat els passatges difícils amb altres textos, és a dir, ens trobem davant d'una *editio variorum*. En conseqüència, el *modus operandi* amb què treballen aquests dos insignes lul·listes valencians contemplava una *collatio* de textos per a obtenir una edició més fidedigna i que, al seu torn, respectés la idea d'un *codex descriptus* o de la voluntat de l'autor tal i com entenem, avui en dia, el mètode neolachmannià²². De la mateixa manera, i com ja hem assenyalat, Bonllavi informa, en certs indrets, el fet d'haver utilitzat més d'un exemplar per a realitzar la present edició. Trobarem aquesta referència en l'esmentat *incipit*, en la «Epístola proemial», en una nota situada al marge del foli 137v, en l'*incipit* de la portada del *Llibre de Oracions* i, en darrer lloc, en un colofó final estampat en el foli 151v. Sota aquestes circumstàncies, la indicació sobre la correcció del text i la seva simultània col·lació té un valor que, *stricto sensu*, s'uneix amb la pràctica editorial de Proaza i amb les diatribes que ell mateix profereix en les seves poesies llatines incloses en les edicions lul·lianes esmentades fins ara. Paral·lelament, un altre motiu que enalteix l'edició valenciana del *Blanquerna* lul·lià és l'amalgama dialectal que es produeix entre els responsables de l'estampació de l'obra²³.

Joan Bonllavi, a qui se li pot ajustar perfectament l'epítet proposat anteriorment per Menéndez y Pelayo d'«humanista trashumante», viatjarà a Barcelona per a distribuir la seva pròpia edició del *Blanquerna* en el centre lul·lià de la ciutat comtal. Allà restarà fins a la fi dels seus dies exercint l'ensenyament de la Lògica i la doctrina lul·liana i, suposem, participant en tot allò que pogués enaltir la figura de Ramon Llull. Seria aventurar-se en el terreny de la 'filologia ficció' el fet d'afirmar que Bonllavi canvia de

²² Seguint aquesta línia editorial, el professor Soler apunta que les anotacions a mà que descobrim als marges del *Liber de amico et amato*, podrien ser de la ploma de Bonllavi, ja que «aquesta *editio variorum* [...] no és sinó un preparatiu d'una edició catalana del text que vol incorporar les nombroses innovacions introduïdes pels editors cincenistes» (Albert Soler: *art. cit.*, 130).

²³ «El que sorprèn és que el canonge Genovart, que fou l'instigador i el mecenes d'aquesta impressió en "llengua valenciana", era mallorquí. I Bonllavi havia nascut a Roquefort de Queralt (Conca del Barberà) [...] Si, exteriorment, l'edició sembla marcar la fragmentació de la llengua, en el fons prova la seva unitat: mecenes mallorquí, editor català, impressor i públic valencians» (Germà Colón: «Llemosí i llengua d'oc a la Catalunya medieval», dins: *La llengua catalana en els seus textos*, Barcelona: Curial, 1978, 49, n. 30).

residència perquè a València ja no li resta cap llaç afectiu, atès que al voltant d'aquells anys el seu mestre Alonso de Proaza ja hauria mort. Després de la defunció de Joan Bonllavi el 1526, la seva biblioteca parla per si sola, anunciant-nos, mercès al majestuós nombre d'obres, de manuscrits i de catàlegs lul·lians, la devoció del deixeble de l'humanista Proaza i la importància de la missió que aquest li va encomanar en l'epístola que porta el seu nom: la ja esmentada *Joanni Bonlabii Epistola*.

En aquests moments, hem de preguntar-nos quina és la funció de les obres del 'Doctor Il·luminat' en el panorama cultural de l'època, i el perquè de la impressió d'aquestes obres i no d'unes altres. En primer lloc, i com ja hem dit fa una estona, es produeix una dicotomia entre l'etapa medieval – entesa per l'escolàstica i l'aristotelisme heterodox – i el nou ressorgiment intel·lectual que es propicia en el Cinc-cents. En aquest ordre de coses, la doctrina lul·liana es mostra favorable al fet d'exemplar els horitzons intel·lectuals i desbancar l'ortodòxia proposada per l'escolàstica imperant fins aleshores. Per tant, la disputa s'estableix dins dels cànons demostratius de la realitat i, com veurem, la proposta editorial d'Alonso de Proaza i de Joan Bonllavi s'ajusta perfectament a tal avinentesa. Citant novament a Francisco Rico: «La escolàstica postulava una rígida estratificació del saber, expresado en un lenguaje estrictamente técnico, en una jerga especialitzada, que lo reservaba a unos pocos iniciados»²⁴. Semblantment, l'escolàstica desterrava dels seus paràmetres doctrinals les *auctoritates*, malgrat no menystenir els *auctores*. Justament, la revalorització de la doctrina lul·liana i d'obres com l'*Ars inventiva veritatis* (1515) s'ajusten perfectament a les ensenyances d'humanistes del nivell de Giovanni Pico della Mirandola, i a la recerca de noves hipòtesis sobre la grandesa de l'home. El problema que sorgeix, doncs, s'origina a partir de la proposta editorial de Proaza sobre la *inventio* i la *demonstratio* que segueix, de costat, la doctrina de Llull²⁵. Així doncs, si Le Myésier, deixeble de Llull, ens descriu

²⁴ Francisco Rico: *op. cit.*, 22.

²⁵ Respecte a això, podem observar el *Carmen endecasyllabum in laudem Artis Raymundi Lully* i la *Ad lectorem Epistola*, on Alonso de Proaza utilitza els coneixements d'*inventio* i *demonstratio* negant els conceptes establerts per l'escolàstica que «tout le savoir enseigné découlaît d'un certain nombre de textes fondamentaux, réputés fournir à eux seuls le donné de base de toute connaissance, de toute réflexion et de toute discussion, à l'exclusion de tout effort d'observation directe, d'expérimentation ou d'imagination creatrice; la quasi-synonymie, fréquente à cette époque, de *pagina* et *doctrina*, *liber* et *scientia*, témoigne de cette attitude mentale» (Ruedi Imbach i M. H. Méléard: *Philosophes*

al gravat VII del *Breviculum* com l'exercit lul·lià alliberarà la 'veritat' i la manera com aquest destruirà la 'Torre de la Falsedat i la Ignorància'; Alonso de Proaza i Joan Bonllavi volen fer el mateix: desterrar de les seves impressions les errades, que poden provocar confusió i mala interpretació en el lector. En conseqüència, el *modus operandi* editorial es troba, al seu torn, molt vinculat a ambdós conceptes (*inventio* i *demonstratio*), atès que si s'ha d'establir una demostració tangible de la realitat, és lícit editar a partir de més d'un manuscrit per tal d'arribar a la voluntat última de l'autor, és a dir, a la demostració tangible de la realitat puntual a partir de l'obra editada²⁶.

El mateix Llull, en el seu *Liber de fine*, va postular perfectament el concepte de l'art i, per extensió, el concepte proazià / bonllavià de la *editio variorum*, «[p]rima [distinció] est de *Arte generali* aut compendiosa sive inventiva vel demonstrativa. Quae in idem sonant, quia per eadem principia sunt deductae»²⁷. L'art ha de ser, *mutatis mutandis*, un compendi d'entitats que puguin demostrar-se de forma palpable mitjançant la realitat imminent, d'aquí el desig i la indicació (no exhaustiva, però sí evident) de Joan Bonllavi en la seva edició del *Blanquerna* d'haver utilitzat més d'un manuscrit per a realitzar la seva edició. No és casualitat, doncs, que l'obra que inaugura el període lul·lià a València i que està editada per Janer i Proaza sigui l'*Ars metaphysicalis*, atès que la metafísica és la llei que han de seguir totes les ciències i, d'aquesta manera, ambdós humanistes obrien les expectatives intel·lectuals del moment amb la base més fidedigne i pertinent. Paral·lelament, enfront de la noció de la ciència lligada a la

médiévaux. Anthologie de textes philosophiques (XIII-XIV siècles), París: Union Générale d'Éditions, 1986, 31).

²⁶ Com diu el genial polígraf mallorquí en el pròleg de la seva *Ars universalis*, «[...] faciamus necessariam demonstrationem illius, quod in reliquis scientiis credibile atque probabile secundum veritatem existit» (*Raymundi Lulli Opera omnia*, ed. I. Salzinger, Maguncia, 1721-42, reproducció fotogràfica, editada per F. Stegmüller, Frankfurt, Minerva 1965, vol. VIII, 483). També en el *Compendium seu commentum artis demonstrativae*, afirma: «Doctrina reducendi per artem ad necessitatem demonstrationis secundum exigentiam materiae veras positiones vel probabilitates tantum dictas scientiarum particularium est, Artista videre, sub qua figura artis specialius cadit illa positio sive probabilitas dicta, et cum F G [memòria i enteniment actuant de forma inquisitòria] discurrere per tres modos discurrendi, de quibus diffuse datur doctrina in secunda parte figurarum, et concludere de particulari secundum regulam sui universalis: et gratia majoris doctrinae dicimus, quod primus modus est inquirere conditiones sive proprietates illius figurae unius termini cum alio» (*ibidem*, vol. VI, 373).

²⁷ *Raymundi Lulli Opera Latina*, ed. F. Stegmüller, Palma de Mallorca, 1959-67, vol. IX, 285.

inventio, són més que justificables els afegitons de 'materia nueva' per part de Proaza en les seves edicions; fet que a més segueix el gust editorial humanista, però que en el cenacle valencià es deu a la lògica lul·liana que l'art equival a la *inventio*. Des d'aquest punt de vista, la *inventio* equival a l'art, però a un art que sigui veritable i compatible amb la realitat, és a dir, l'edició impresa podrà tenir afegitons ja que això s'adiu amb el concepte de *inventio*, però no podrà tenir errors, ja que aquests són incompatibles amb la realitat. No podem oblidar en cap moment que Proaza va actuar com a corrector en nombroses ocasions, possiblement degut a aquesta concepció, totalment lul·liana, sobre l'error.

És destacable, doncs, que totes les obres impreses en el cenacle valencià tenen com a punt de partida les teories proposades en el *Liber de demonstratione per aequiparantiam* sobre la demostració de la realitat *propter quid* o *quia* enfront a la dogmàtica lul·liana *per aequiparantiam*. Per això, el llibre bàsic sobre aquesta dialèctica serà el conjunt d'obres publicades el 1510, que inclou l'obra esmentada anteriorment, i que ens enaltirà les demostracions *per aequiparantiam*, vinculant-les a «una *inventio* que s'orienta realment a una *demonstratio* que es pretén necessària»²⁸. De la mateixa manera, és capital la impressió de la Universitat d'Alcalà d'Henares de l'*Ars inventiva veritatis* (1515) que ofereix una tècnica de 'recerca' i 'descobriment' totalment diferent a la proposada per l'escolàstica²⁹. Certament, aquesta estampació propiciada pel Cardenal Jiménez de Cisneros, Nicolau de Pax i Alonso de Proaza no fa res més que tancar el cercle que començava amb l'*Ars metaphysicalis* i que més tard completaria Bonllavi amb el *Blanquerna*, una obra potser no tan important pel seu contingut ideològic (afavoreix la demostració *quia*), sinó per la innovació editorial (*inventio*) de traduir per primera volta una obra del 'Doctor Il·luminat' a la llengua valenciana.

En resum, la tasca editorial d'Alonso de Proaza i Joan Bonllavi, membres avançats del cenacle lul·lista valencià, té una relació *stricto sensu* amb la filosofia del beat, establint-se un corrent editorial humanístic nou que cerca una edició esmenada de totes les possibles errades que puguin

contenir els manuscrits. Així mateix, les edicions valencianes de l'art lul·lià tenen la peculiaritat de servir, a banda de per transmetre la teoria lul·liana sobre l'Art i la *demonstratio per aequiparantiam*, com a element que interrelaciona els diferents membres del lul·lisme hispànic (escola de Barcelona, escola mallorquina, Universitat d'Alcalà d'Henares). En tot cas, aquest apartat final podria guanyar en extensió i profunditat, però m'he limitat a espigolar la ja esmentada difusa interrelació entre la filosofia lul·liana i les ensenyances editorials del cercle valencià, sense ànim, ni molt menys, d'esgotar el tema.

²⁸ Josep M^a. Ruiz Simon: *L'art de Ramon Llull i la teoria escolàstica de la ciència*, Barcelona: Quaderns Crema, 1999, 44.

²⁹ No fa falta dir que Llull era totalment conscient de la poca ortodòxia aristotèlica que emanava la seva proposta. En el seu *Compendium seu commentum artis demonstrativae* respon a diverses objeccions relacionades amb els problemes que podia comportar quant al marge dels *Analytica posteriora* aristotèlics. En aquest context, val a recordar l'acusació de «fantàstic» que van propagar de Llull, que intentava crear una ciència única que permetés resoldre les *quaestiones* de totes les ciències.